# De tonsura Petri et Pauli

## Het begrip tonsura en aanverwante begrippen

Dr. F.L.G. Stenten

Onder de vele getuigenissen uit de Oudheid en de tijden daarna over de Apostelen Petrus en Paulus, beide + 50 na chr., bevinden zich diverse gegevens over het uiterlijk van beide Apostelen. (1) Een van deze getuigenissen heeft betrekking op wat ik zou willen noemen de *tonsura Petri et Pauli.* Het is dit aspect van de uiterlijke kenmerken van beide Apostelen waarnaar in dit artikel onderzoek wordt gedaan. Bekeken wordt, hoe de haarcoupe eruitzag: kort geknipt haar of geheel kaal, en wanneer het idee van een bepaalde haarcoupe bij de twee Apostelen ontstond. In de eerste eeuw al is bekend dat Paulus zijn haar kort knipte en deze coupe wordt later ook beschreven door onder anderen Beda, Gregorius van Tours, Apocriefe Geschriften. (2) In de geschreven bronnen wordt duidelijk waarom, naar de opvatting van de betreffende auteurs, het haar van de twee Apostelen zo geknipt of geschoren was als zij meenden dat het was. Dat is niet zo, of althans veel minder, bij de iconografische gegevens. Deze zijn beperkt voor de klassieke Oudheid tot, afgerond, 3e – 4e eeuw. (3)

De functie van het baardhaar en het belang van het niet knippen of scheren daarvan wordt in dit artikel niet besproken: er wordt nadruk gelegd op de verwijdering van hoofdhaar; de beharing op het gelaat valt daarbuiten.

Tonsura betekent aanvankelijk het verwijderen van hoofdhaar of het korten daarvan zonder een speciale coupe aan te brengen. De Griekse benaming voor tonsura is koura. In de loop der tijd is er verschil in methode van haarverwijdering opgetreden; het verschil moet worden vastgesteld aan
de hand van de Latijnse of Griekse werkwoorden; deze bepalen hoe we tonsura en koura moeten interpreteren. De meest bekende werkwoorden zijn tondere = keiroo = knippen; radere = xuroo = scheren; vellere = ektilloo = uittrekken, respectievelijk het Latijnse en Griekse werkwoord. Bij diverse auteurs in de loop der tijd blijkt, dat tussen de genoemde werkwoorden verschil in betekenis en handeling is. De auteurs maken bij hun gebruik van genoemde werkwoorden duidelijk onderscheid. Zo vertelt Suetonius (+ 200 na Chr.) dat Caesar zich niet alleen liet knippen (tondere) en scheren (radere), maar ook zijn haren liet uittrekken. (4) Dit laatste gebeurde met de vingers, maar ook met behulp van *pix*, een harsachtige substantie. Deze wordt op het lichaam aangebracht en dan met de haren weggetrokken. (5) Vellere (ektilloo) maakt dan nog kaler dan radere (xuroo). Het effect van een harsachtige stof is dat het de huid verwarmt. Deze wordt hard en de haarwortel wordt aangetast, het haar valt uit en kan niet meer groeien; maar er zijn ook verwarmende harsachtige stoffen die geen sterk verwarmend effect hebben: de haarwortel wordt niet sterk aangetast en de haren groeien door. (6) Andere auteurs die duidelijk onderscheid maken, zijn naast Suetonius de dichter Martialis (1e eeuw na Chr.), Seneca (1e eeuw na Chr.). (7) De Vulgaat *Leviticus* (8) plaatst naast elkaar *adtondebitis* (hoofdhaar) en *radatis* (baard) en Paulus zegt (9) dat vrouwen die zich als man gedragen kort geknipt haar moeten dragen (de apostel gebruikt keiroo) of zelfs geheel kaal moeten zijn (xuroo). Het verschil tussen tondere en radere met de Griekse pendanten is in de loop der tijden consequent gehandhaafd.
Wat is nu het beeld dat we hebben van tondere? Hieronymus (4e eeuw) geeft ons uitleg. In het oudtestamentische boek *Ezechiël* (44,20) staat het voorschrift aan de Joodse priesters dat ze niet hun hoofdhaar mogen afscheren. Ze moeten hun hoofd bedekt houden. Hieronymus in zijn commentaar op deze bijbelplaats zegt dat geheel kaal scheren doet lijken op vereerders van *Isis* en *Osiris* en dat is fout; maar lang haar is een teken van weelderigheid en kenmerk van barbaren en soldaten. Er moet zo geknipt worden dat de huid bedekt blijft; een tussenvorm dus. (10) Zoals ook keizer Tiberius verlangt: hij wil schapen (onderdanen) die geknipt zijn (keiroo), maar niet geschoren (xuroo). (11)

## Geschreven bronnen

Het vroegste schriftelijke getuigenis over het kort knippen van het haar gaat over Paulus. Deze apostel knipte zijn haar kort, zo staat in de Handelingen der Apostelen (18,18), kort na 80, geschreven. Dat gebeurde te Cenchreae, een havenstad aan de oostkant van de Isthmus van Corinthe. In het apocriefe geschrift *Acta Petri et Pauli* in 9:21 (12) meent de auteur

te weten, dat Paulus kaal was aan de voorkant van zijn hoofd, dus halfkaal (anaphalandos in het Grieks). De eveneens apocryfe tekst van de *Acta Pauli et Theclae* uit ± 170 [13] vermeldt ook kaalheid bij Paulus: hij was geheel kaal, psilos, volgens de auteur. [14] De gegevens over de kaalheid bij Paulus maken dit duidelijk:

1. de beschrijving van de haarcoupe bij Paulus is verschillend;
2. hieruit volgt: de anaphalandosverschijning moet een natuurlijke oorzaak hebben.

Elk symbool van aanzien dat haren geven, moet verwijderd worden. Daarom niet alleen aan de voorkant van het hoofd, maar ook aan de achterkant ervan. Bij half kaalheid is geen mensenhand eraan te pas gekomen.

Hieronymus [15] vertelt ons dat Clemens, een van de opvolgers van Petrus, in een werk dat in de 4ᵉ eeuw genoemd is, [16] namelijk Periodoi Petrou, de reizen van Petrus, schrijft dat Petrus kaal is geweest. Meer dan deze mededeling van Hieronymus kennen we niet; over het genoemde werk van Clemens is alleen maar hypothetisch gesproken. Met het bericht van Hieronymus hebben we een laat getuigenis.

Een bericht over de haarbewerking van Paulus, dat aangeeft, dat hij *psilos* was, dus geheel kaal, en met het bericht uit de Acta Apocrypha (noot 12, p. 237) overeenkomt, is Beda. [17] Bij die auteur staat dat Paulus, zoals Oosterlingen, geheel kaal was. Dat blijkt uit de direct daaraan voorafgaande passus over iemand die geheel kaal was; hij moest vier maanden wachten tot het haar weer aangegroeid was, zodat het gekort kon worden op de wijze zoals Hieronymus voorschrijft. (noot 10)

In later tijd vinden we duidelijke uitspraken over hoe de haardracht van Petrus eruit gezien zou hebben. Gregorius van Tours (± 550) is de oudste bron die duidelijke informatie geeft over kaalheid van Petrus. [18] Hij zegt het volgende. Petrus stelde de regel in (instituit), dat het hoofd aan de bovenkant, dus de schedel, kort geknipt werd (tonderi). Beda (700) vertelt ons [19] dat een subdiaken de haren moest laten knippen in kransvorm. Dat is de haarsnit van Petrus die zijn haren in een krans liet knippen; aan de bovenkant kort geknipt, zoals Hiernonymus aanbeveelt en zoals Gregorius van Tours beschrijft. Beda [20] zegt dat Petrus kort geknipt haar droeg (adtonsus) in kransvorm als een herinnering aan Jezus' doornenkroning. Bekijken we de behandelde geschriften nader, dan blijkt dat zij alle spreken van afwezigheid van lang haar. Maar die vorm van kaalheid toont zich in verschillende vormen, en de oorzaken daarvan zijn verschillend. Eusebius (300) noemt afbeeldingen, gemaakt ter ere van de Apostelen, zoals de niet–christenen invloedrijke mensen afbeelden uit eerbied voor hen. [21] Details over haarsnit worden niet vermeld. Het blijft bij verwijzing naar de beelden. We moeten daarbij denken aan de vermelding van Augustinus [22] over beelden uit het verleden. De lichamelijke verschijning van historische figuren is niet bekend in zijn tijd. Het beeld is dat wat de mens ontwerpt in gedachte, geschrift of figuurlijke afbeeldingen, aan de hand van wat hij heeft gelezen of horen vertellen. Het zo gevormde beeld is geen bewijsbare weergave van de realiteit, maar is een ideaal beeld, d.w.z. zoals de mens er zijn eigen idee over heeft. Het feit dat Eusebius zegt dat de beelden van Petrus en Paulus in zijn tijd nog bewaard zijn gebleven (soozomenas), is geen bewijs van de realiteit van de beelden. Het betekent dat de nog bewaarde beelden producten zijn van het denken van de mens over hen, vaak gevormd door legenden die over de twee Apostelen in omloop waren.

Waaraan is de haarsnit van Petrus en Paulus ontleend? De twee Apostelen leefden in een pagane wereld met zijn eigen normen en waarden; ook hadden ze het besef dat de maatschappij ingedeeld was in machtigen en ondergeschikten. Elk van deze groepen had symbolen om dit aan te geven. Het symbool dat het meest significant was, was de haardos. Deze gold als het symbool van eminentie ten opzichte van anderen die deze verheven positie niet hadden, en daarom was het voor deze laatste groep ongepast dit symbool van verhevenheid te dragen. In kloosters gold de regel van afhankelijkheid en de daaraan gepaard gaande kenmerkende haarsnit. [23] Kort gezegd: ondergeschiktheid kost je je haardos. Voorbeelden hebben we gezien bij Paulus (zie blz. 1, eerste alinea) en bij Petrus (noot 18). Voor de twee Apostelen Petrus en Paulus geldt, dat invloed van de pagane wereld bepalend is geweest; voor hun volgelingen heeft deze wereld beïnvloedend gewerkt, maar ook heeft meegespeeld dat zij meenden in hun twee grote voorgangers op dit punt een voorbeeld te hebben. Later werd er model in de haarsnit aangebracht, namelijk bij Petrus, bij wie de haardos geknipt werd in de vorm van een krans; bij Paulus afwisselend kaal en met haardos.

## Iconografische gegevens

Behalve schriftelijke gegevens hebben we ook afbeeldingen van de twee Apostelen. Deze worden gedateerd rond de 3e – 4e eeuw. [24] De afbeeldingen geven een wisselend aanzien, zoals ook de schriftelijke gegevens verschillend zijn. Op sommige afbeeldingen staan de twee Apostelen (half) kaal afgebeeld, op andere met volle haardos. De oorzaak van deze verschillen is onmogelijk trefzeker aan te geven, maar vermoedens gelden hier. De afbeelding wordt bepaald door de visie van de kunstenaar of die van zijn tijdgenoten. Ook hier geldt, wat Augustinus (noot 22) stelde en wat als algemeen geldend beschouwd mag worden; het beeld dat kunstenaar en kijkers hadden was bepalend. Beschouwde men de Apostelen als dienaren, dus ondergeschikten van God, dan kortwiekte men hun haren. Er waren ook opvattingen in de pagane wereld over de waardigheid van mensen en deze golden ook voor de twee Apostelen. Aristophanes [25] laat iemand die lang haar heeft zeggen dat hij beslist geen ondergeschikte van de Muzen is, maar de vertolker van hun gedachten; dus als leraar hoeft hij geen lang haar te dragen. Dezelfde opvatting heeft de Griekse auteur Artemidorus (late 2e helft 2e eeuw na Chr.); deze zegt, dat onder anderen waarzeggers, priesters en wijze mannen lang haar mogen dragen. [26]

## Conclusie

Van structurele kaalheid bij Petrus en Paulus kan men niet spreken. Kaalheid en het dragen van een haardos wisselen elkaar af in de literaire gegevens en in de iconografie. Deze verschillen in presentatie zijn een gevolg van hoe de schrijver of beoefenaar van de iconenkunst zich de betreffende apostel voorstelde. Kaalheid bij beide apostelen is een pagane beïnvloeding waar deze normen gelden: afhankelijkheid. Het dragen van een grote haarbos is een teken van het aanzien dat men een bepaalde persoon toekende.

Met dank aan dr. A. Bastiaensen en dr. J. van Loon voor de kritische benadering van deze bijdrage.

## Referenties

1. Petrus, diverse auteurs b.v. in: Lexikon für Theologie und Kirche 8, 335; Paulus, diverse auteurs, o.c. 217.

2. Actus Apostolorum 18,18; Beda, Historia Ecclesiastica 4,10, in: Patrologia Latina (in vervolg P.L.) 95, 172 C; Gregorius van Tours, Miraculorum I. De Gloria Martyrum, lib. 1 28, (P.L. 71, 728 A = noot 18; Apocryfe Geschriften: Acta Petri en Pauli, in: Acta Apocrypha 1; (ed. R. Lipsius – M. Bonnet. pp. 183; 188).

3. Voor de datering iconografische gegevens, zie b.v. Studi Paolini 1969, p.66; 67; 71;80;81;90/ Studi Petriani, 1968, p 112. E. Dinkler, Die ersten Petrusdarstellungen, in: Marburger Jahrbuch, Bd. 11-12,1938-1939, p.8

4. Suetonius, Caesar, 45; Augstus 79.

5. Clemens van Alexandrië, Paedagogus 3,3,2,4.

6. Galenus, 1, 649; 12, 450; (Kühn); 13,475 (Kühn); 19, 370 (Kühn).

7. Martialis 8,47; Seneca, Epistulae 114, 21.

8. Leviticus 19, 27.

9. 1 Corinthen, 11, 4-5.

10. In Ezechiëlem 13, 44, in : P.L. 25, 437 A.

11. Suda 4 (Adler), 552, p. 545.

12. Acta Apostolorum Apocrypha 1 (ed. R. Lipsius – M. Bonnet) pp. 183; 188; over volledige kaalheid p. 237. Het werk stamt uit de 2e of 3e eeuw.

13. O. Bardenhewer, Geschichte der altkirchlichen Literatur, 1, 2e Aufl. Freiburg B. 1913, p 561; noot 12 p. 237.

14. Noot 12, p. 237.

15. In epistulam ad Galatos 1, 1, 18, in : P.L. 26, 354 A.

16. Epiphanius, adversus haereses 1,2,30,15, 429, in: Patrologia Graeca 41, 429.

17. Beda, noot 2.

18. Gregorius van Tours, Miraculorum I. De Gloria Martyrum28, in: P.L. 71, 728A.

19. Beda, noot 2. Aldaar: 5,21 in"P.L. 95, 278 B-C.

20. Beda, noot 17.

21. Eusebius, Historia Ec clesiastica 7,18, 4 in : Patrologia Graeca 20,680 C-D

22. Augustinus, De Trinitate 8, 1, 2, in: P.L. 42, 951.

23. Justinianus, Novellae, 5, 2, 1; 5, 2, 3. Bd. 3 ed. Schoell – Kroll, pp. 30;31.

24. Voor de datering iconografische gegevens, zie b.v. Studi Paolini 1969 pp. 66; 67; 71; 80; 81; 90. Studi Petriani 1968, p. 112; E. Dinkler, Die ersten Petrusdarstellungen, in : Marburger Jahrbuch, Bd 11-12, 1938-1939, p. 8.

25. Aristophanes, Aves, 909-913

26. Artemidorus, Onirocriticon, 1, 18.